

M.R. Hafeznia, Ph.D

Z. Ahmadipour, Ph.D

A. Ahmadi

E.mail: Hafezn_m@Modares.ac.ir

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا، استاد دانشگاه تربیت‌مدرس

دکتر زهرا احمدی‌پور، دانشگاه تربیت‌مدرس

سید عباس احمدی، دانشگاه تربیت‌مدرس

شماره مقاله: ۶۷۸

بررسی تطبیقی اهداف و عملکردهای طرح پروانه گذر مرزی (مطالعه موردی: ایران و ترکمنستان «استان خراسان»)

چکیده

طرح پروانه گذر مرزی در واپسین سالهای عمر شوروی سابق میان این کشور و جمهوری اسلامی ایران در قالب انعقاد یک یادداشت تفاهم در تاریخ ۱۳۶۸/۱۱/۲۶ مطابق با ۱۵ فوریه ۱۹۹۰م، آغاز شد و به موجب آن تسهیلاتی در عبور و مرور ساکنان مرزی دو کشور در نظر گرفته شد. بر این اساس ساکنان مرزی دو کشور، با دریافت پروانه گذر مرزی می‌توانند هر سال چهار بار تا شعاع ۴۵ کیلومتری به آن سوی مرز مسافرت کنند. هدف از این یادداشت تفاهم که اجرای آن پس از فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱م نیز با کشورهای ترکمنستان و آذربایجان ادامه داشته است، تمایل به توسعه روزافزون همکاری‌های بین دو کشور با توجه به روابط حسن همجواری و مساعدت در برقراری تماسها بین اتباع دو کشور که در مناطق مرزی اقامت دارند، ذکر شده است. اجرای این طرح منجر به جابجایی انسانها، کالاها، اطلاعات و ... در دو سوی مرز شده و حتی راه‌اندازی بازارچه‌های مرزی را در باجگیران و سرخس به دنبال داشته است. در این تحقیق به بررسی تطبیقی اهداف و عملکردهای طرح پروانه گذر مرزی بین ایران و ترکمنستان در محدوده استان خراسان پرداخته شده است. سؤال اصلی این تحقیق این است که اهداف طرح گذر مرزی تا چه حد تحقق یافته است؟

جهت گردآوری اطلاعات مورد نیاز تحقیق علاوه بر استفاده از روشهای کتابخانه‌ای (اسناد، کتب، مقالات، متون)، مراجعه به پایگاه‌های اطلاعاتی مرتبط با تحقیق در شبکه

جهانی اطلاع‌رسانی، مصاحبه با کارشناسان و مسؤولین مرزی، پرسشنامه‌ای نیز توسط ترددکنندگان مرزی تکمیل شده است. در پایان مشخص شد که عملکردهای طرح در راستای برقراری ارتباط میان اتباع حاشیه مرز و تسهیل در رفت و آمد آنان، گسترش تماس‌ها و تعاملات بین اتباع دو کشور تا حد زیادی محقق شده است. از طرفی نتایج اجرای طرح گویای شکل‌گیری روابط حسن همجواری و گسترش همکاری‌های دوجانبه است.

کلید واژه‌ها: پروانه گذر مرزی، گذرنامه، مرز، ایران، ترکمنستان، خراسان.

مقدمه

مرز، تغییرات مرزی و تبادلات مرزی از مهمترین موضوعات مورد بررسی در جغرافیای سیاسی است. خطوط مرزی تفکیک‌کننده میان سرزمین دو کشور می‌تواند با ایفای نقش بازدارندگی، مانع هرگونه تردد و جابجایی باشد و چون دیواری مستحکم امکان هر نوع تبادلات مرزی را از میان ببرد. از سویی مرزهای دو کشور با انجام کارکرد برقراری ارتباط، می‌تواند زمینه افزایش تماسها و تعاملات ساکنین مرزنشین را فراهم آورد. سراسر مرزهای نوار شمالی ایران در زمان حکومت ۷۰ ساله اتحاد جماهیر شوروی، مرزهایی غیر قابل نفوذ و بسته بودند و این موضوع امکان هرگونه تعاملات مرزی را میان اتباع مرزنشین دو کشور که گاه از یک قوم و قبیله بودند و یا دارای اشتراک‌های نژادی، قومی، مذهبی و ... بودند را از میان برده بود. اما تحولات داخلی در شوروی و ضرورت‌های ناشی از تغییرات شرایط محیط سیاسی بین‌المللی در دهه‌های پایانی قرن بیستم، فروپاشی این رژیم را سبب شد و بدین ترتیب نظام دوقطبی عملاً از بین رفت. پیدایش کشورهای مستقل جدید در شمال ایران، شور و اشتیاق فراوانی را جهت برقراری ارتباطات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و ... با این کشورها هم در سطح تماس‌ها و ملاقات‌های مسؤولین و هم در سطح مردم مرزنشین برانگیخت. ساز و کار قانونی در مورد نحوه این تعاملات نیز مدتی قبل از آن و در واپسین سالهای عمر حکومت کمونیستی میان ایران و شوروی در قالب انعقاد یک یادداشت تفاهم، تدارک دیده شده بود. بر اساس این یادداشت تفاهم که در ۱۵ فوریه ۱۹۹۰ م، میان ایران و شوروی امضاء شد، دو کشور به اتباع مرزنشین خود اجازه دادند بدون داشتن گذرنامه و تنها با دریافت پروانه گذر مرزی تا عمق ۴۵ کیلومتری خاک کشور مقابل سفر نمایند. در عمل اجرای این قرارداد از سال ۱۳۷۰ ش، میان ایران و جمهوری‌های تازه استقلال یافته ترکمنستان، آذربایجان و

ارمنستان آغاز شد. در سال ۱۳۸۴ نیز اجرای آن همچنان با این کشورها ادامه دارد. هرچند اجرای این طرح با فراز و نشیبها و نقاط مثبت و منفی زیادی همراه بوده و پیامدهایی نیز به دنبال داشته است لکن در این تحقیق به بررسی تطبیقی اهداف و عملکردهای طرح پرداخته شده است و در منطقه مرزی شمال خراسان و کشور ترکمنستان و به طور مشخص سه گذرگاه مرزی لطف آباد درگز، باجگیران و سرخس به صورت موردی مورد مطالعه قرار گرفته است.

روش تحقیق

روش انجام این تحقیق توصیفی و تحلیلی است. برای انجام تحقیق ۱۵ نفر از مسؤولین محلی و متصدیان امر برای مصاحبه و ۱۰۰ نفر از مسافران در دو گروه ۵۰ نفری ایرانی و ترکمن به عنوان جامعه آماری این تحقیق در نظر گرفته شدند. شایان ذکر است به دلیل نامحدود بودن افرادی که می توانند از طریق پروانه گذر به کشور مقابل سفر نمایند استفاده از مدل‌های کمی برای تعیین حجم نمونه ممکن نشد و این تعداد پس از مشاوره با اساتید و صاحب نظران انتخاب گردید. پس از استخراج و طبقه بندی اطلاعات گردآوری شده، تجزیه و تحلیل لازم با استفاده از روشهای کیفی و کمی و به کارگیری نرم افزار SPSS انجام شده است. سه فرضیه تحقیق عبارتند از:

- ۱- به نظر می رسد اجرای طرح پروانه گذر مرزی بین ایران و ترکمنستان، موجبات تسهیل عبور و مرور مرزنشینان دو کشور را فراهم کرده است.
- ۲- به نظر می رسد اجرای این طرح باعث بهبود روابط حسن همجواری و توسعه همکاری بین دو کشور شده است.
- ۳- به نظر می رسد اجرای طرح پروانه گذر مرزی منجر به توسعه تماسها و تعاملات بین اتباع مرزی دو کشور شده است.

مباحث نظری

۱. روابط بین دولتها و ملتها؛ به طور کلی می توان نحوه تعامل میان دولتها و ملتها با یکدیگر را در دو بخش مهم تقسیم بندی کرد:
الف- روابط خصمانه؛ روابط خصمانه دول در تاریخ حقوق بین الملل و تاریخ دیپلماسی عمومی اهمیت مخصوصی دارد، زیرا با وجود کوشش دانشمندان و زمامداران

ممالک مختلف به حفظ روابط دوستانه، معذالک در بعضی موارد مناسبات دوستانه دولت‌ها مبدل به روابط خصمانه که مهمترین نوع آن جنگ است می‌شود و این روابط نیز منشأ آثار حقوقی و سیاسی مهم می‌باشد. اگر به تاریخ جهان نظری بیفکنیم به خوبی ملاحظه می‌کنیم که تشکیل عده‌ای از ممالک و تغییر حدود و ثغور عده‌ای دیگر در نتیجه روابط خصمانه یعنی جنگ بوده است (صفری، ۱۳۴۲، ۲۱).

ب- روابط دوستانه؛ گرچه به عقیده مورخین روابط دولت‌ها در زمانهای قدیم بیشتر صورت خصمانه داشته است لیکن به تدریج که دولت‌ها و ملت‌ها احساس احتیاج به یکدیگر کردند و روابط خود را بر اصل تعاون اجتماعی بنیاد نهادند، روابط دوستانه به عنوان اصل مناسبات بین‌الملل شناخته شد (صفری، ۱۳۴۲، ۱۹).

با توجه به جنبه‌های جدید زندگی امروزی، برای هیچ ملتی میسر نیست که در چهاردیواری سرزمین کشور خود محصور بماند. حس کنجکاوی، نوع‌پروری، ارضاء نیازمندیهای روزانه و میل به تجدید عادات و رسوم، آمیزش بین‌الملل را ایجاد کرده است و یک جریان داد و ستد جهانی به وجود می‌آورد، که اثر این جریان، در صحنه جهانی روابط خصوصی افراد با یکدیگر، جلوه‌گر می‌شود. در سیستم بین‌المللی معاصر، ارتباط و مراوده بین کشورها نه تنها از طریق مجاری سیاسی و کنسولی افزایش یافته است، بلکه ارتباط بین شهروندان کشورهای گوناگون نیز به علت پیشرفت وسایل ارتباطی و نیز از طرق بازرگانی و جهانگردی افزایش یافته است (عامری، ۱۳۷۰، ۱۶۸). در نتیجه می‌توان گفت که هم کشورها به منظور تحصیل هدف و تأثیرگذاری بر محیط سیاسی و هم شهروندان به دلیل پی‌گیری خواسته‌های خویش، با هم روابط متقابل برقرار می‌کنند. این روابط متقابل به نظر پوچالا در سه نوع زیر شکل می‌گیرد:

الف- همکاری متقابل؛ اگر دو یا چند کشور که با هم رابطه برقرار می‌کنند، در صدد کسب هدفهایی باشند که با هم تضاد زیادی نداشته باشند و هر یک سعی نمایند سایرین را نیز در تحصیل هدف کمک نموده و یا لاقلاً مانعی در راه تحصیل آن ایجاد نکنند، در چنین صورتی رابطه همکاری متقابل بین آنها شکل گرفته است.

ب- رقابت متقابل؛ در روابط رقابت‌آمیز هر یک از کشورها دارای هدف یا هدفهایی است که با هدفهای واحدهای سیاسی دیگر کاملاً متفاوت است. در روابط رقابت‌آمیز معمولاً یک طرف برنده و طرف دیگر بازنده خواهد شد.

ج- روابط متقابل آمیخته با همکاری و رقابت؛ در این نوع روابط که ترکیبی از همکاری و رقابت مورد نظر است، واحدهای عضو، در برخی مسایل با هم توافق داشته و در مسایل دیگر با هم در تضاد می‌باشند. مثال بارز این نوع روابط را می‌توان در روابط متقابل بین امریکا و شوروی سابق، پس از اعلام اصل « همزیستی مسالمت‌آمیز» از طرف شوروی‌ها، مشاهده کرد (همان: ۱۳۲).

۲. دلایل توسعه روابط بین ملتها؛ به خوبی قابل درک است که میلیونها انسان به دلایل گوناگون از مرز کشور متبوع خود عبور می‌کنند و در مدتی کوتاه یا طولانی در دیگر سرزمینها به سر می‌برند. برخی از این دلایل عبارتند از:

۱- حس کنجکاوی؛ از دیر زمان بر اثر همین حس کنجکاوی، انسان در مقام کشف سرزمینها بر آمده حتی قبل از اینکه منافع خاصی را پیش‌بینی نماید می‌خواسته بداند که دیگران چه وضعی دارند و دیگر نقاط دنیا چگونه است و این انگیزه او را از سرزمین محل اقامت اصلی‌اش خارج ساخته است.

۲- جستجوی کار؛ بعضی کشورها نیاز به نیروی انسانی دارند و در مقابل، بیکاران فراوانی در برخی از کشورها زندگی می‌کنند. بدون شک انسان فعال در نقطه‌ای که کار نیست نمی‌تواند باقی بماند. امروز این انگیزه بارزی است که دهها میلیون نفر از سرزمین خویش خارج شده و در کشور بیگانه اشتغال داشته باشند.

۳- تجارت؛ این انگیزه خروج از مرزها سابقه طولانی شاید به قدمت زندگی بشر دارد. اگر به تاریخ گذشته مراجعه نماییم متوجه می‌شویم که چگونه افراد کالایی را از نقطه‌ای به نقطه دیگر می‌بردند و صحنه بین‌المللی را با وجود مشکلات حمل و نقل آن دوره‌ها به محیط داد و ستد مبدل می‌ساختند.

۴- تحصیل علم؛ اگر افراد برای یادگیری و کسب علم سرزمین خود را ترک نمی‌کردند و مشقت مسافرت‌های طولانی را تحمل نمی‌کردند، پیشرفت دانش بشری در وضعیت امروزی قرار نداشت. امروزه دانشگاهها و مراکز علمی مملو از علاقه‌مندان است که از کشورهای گوناگون به آن مراکز سرازیر می‌شوند.

۵- جنگ؛ جنگ و درگیری هم به سهم خود از موجبات تغییر اقامت افراد و مهاجرت بوده است. تعداد زیادی از اتباع کشورها وجود دارند که در زمان جنگ یا پس از آن مجبور به مهاجرت شده‌اند و در مکان دیگری ساکن شده‌اند.

۶- آئین مذهبی؛ علاقه و یا تکلیف به انجام بعضی سنن و عادات مذهبی که از جمله آن زیارت اماکن متبرکه واقع شده در دیگر کشورهاست، موجبات جابجایی شهروندان و خروج از مرزها را فراهم آورده است.

۷- علاقه به مسافرت و تفریح که از زمان‌های قدیم در ذات بشر وجود داشته است و پدیده جدید گردشگری (توریسم) شکل توسعه یافته آن محسوب می‌شود.

۸- فرار از بعضی خدمات اجباری مثل نظام وظیفه و یا عدم پرداخت مالیات باعث گذشتن از مرزها در برخی از دوره‌ها شده است.

۹- تمایل به دیدار دوستان و اقوام، علاقه به اقامت در نقاط دیگر دنیا و بسیاری جهات دیگر که افراد را وادار می‌ساخته در کشوری غیر کشور متبوع خود حضور داشته باشند (مدنی، ۱۳۶۹، ۱۲).

۳. ارتباطات مرزی؛ در زندگی ملل، مرزها را نباید مانع مراودات و مناسبات انسانی دانست، چون مرزها در عین حال که قلمرو حاکمیت‌های مختلف را از یکدیگر متمایز می‌سازند غالباً روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی حسنه‌ای نیز بین دولت‌های همجوار پدید می‌آورند. همان‌طوری که در زندگی عادی خانواده‌ها، دیوار مشترک همسایگان مانع رفت و آمد و معاشرت نیست بلکه عامل دوستی و همکاری است، مرز دولت‌های همسایه نیز یک عامل جغرافیایی پرارزش است که در تحکیم روابط طرفین، نقش بزرگی بازی می‌کند (معمدینژاد، ۱۳۴۸، ۱۷). نواحی مرزی دولت‌ها در مناسبات همجواری مقام عمده‌ای دارند و مخصوصاً در دوره‌هایی که روابط دو دولت همسایه حسنه است آثار این روابط در مناطق مجاور مرز بیشتر محسوس می‌باشد. در مواقع بحرانی نیز با توجه به آنکه مرزنشین‌ها با دولت همجوار به علت همزبانی یا همدینی تفاهم داشته باشند یا آنکه بر اثر سوابق تاریخی ناشی از حملات نظامی به آن بدین باشند ممکن است در برابر دولت همسایه دست به همکاری یا خصومت شدید بزنند، ولی غالباً چون بین مرزنشینان دو طرف علائق خویشاوندی و روابط تجاری برقرار است، اصولاً بین مردمی که در دو جانب یک مرز زندگی می‌کنند مناسبات دوستانه حفظ می‌شود. به همین جهت است که در بعضی از کشورها، گاهی مرزنشینان را هواخواه سیاست‌های خارجی تلقی می‌کنند و نسبت به آنها با بدبینی می‌نگرند. در رابطه با ارتباطات مرزی، توجه به موضوعات زیر در اولویت هستند:

۱- توجه به مرزنشینان: باید توجه داشت که همجواری مردمی که در دو سوی یک مرز به سر می‌برند در مرزنشینان علاقه شدید به توسعه مراودات ایجاد می‌کند و چون در حد فاصل دو قلمرو زندگی می‌کنند، اجرای شدید مقررات قانونی یک کشور که در نواحی داخلی به سهولت انجام‌پذیر است در مناطق مرزی مشکل‌تر می‌گردد و به همین سبب دولت‌ها باید قابلیت انعطاف بیشتری در مرزها به کار برند تا مردمی را که در حد فاصل قلمرو مجاور سکونت دارند و عملاً در مرز وسایل ارتباط آنها را با دوستان و نزدیکان آن سوی مرز فراهم کنند. در بسیاری از مرزهای اروپایی، مرزنشینان روزها در کشور مجاور کار می‌کنند و شبها به کشور خود باز می‌گردند. اگر دولتی در مناسبات مرزی سخت‌گیری فوق‌العاده نشان دهد مرزنشینان برای ایجاد ارتباط با مردم آن سوی مرز، مخفیانه از سرحدات عبور می‌کنند و بدین ترتیب عملیات غیرقانونی و قاچاق رواج می‌یابد. ضمناً باید در نظر داشت که نرمش زیاد نیز ممکن است برای امنیت کشور خطراتی را ایجاد کند.

۲- سیاست‌های مرزی: اصولاً یک دولت تنها در صورتی می‌تواند مناسبات آزاد مرزی با همسایگان داشته باشد که خود دارای وسعت زیاد باشد و فعالیت‌های مرزی در داخل قلمرو آن، ثبات سیاسی را به هم نزند در غیر این صورت بیم آن می‌رود که این دولت تحت نفوذ کشور بزرگ مجاور قرار گیرد.

۳- موقعیت اقتصادی مناطق مرزی: برخی از مرزها از نواحی آباد، حاصلخیز و پرجمعیت که از نظر اقتصادی توسعه یافته‌اند می‌گذرد. در این نوع نواحی مرزی، مناسبات مرزی با دول مجاور رشد و گسترش فراوانی می‌یابد (مثل اتحادیه اروپا). باید در نظر داشت که به تدریج و با بهبود شرایط زندگی کشورهای جهان سوم و پیشرفت‌های سریع آنها در راه توسعه اقتصادی، در همه جا مناسبات مرزی بین‌المللی مانند اروپا، ارزش فوق‌العاده‌ای پیدا خواهد کرد (معملمنژاد، ۱۳۴۸، ۹۱-۶).

۴. گذرنامه^۱: یکی از مواردی که در عرف روابط بین‌الملتها موجب احراز هویت صحیح اشخاص و حفظ منافع آنها در بیرون از کشور می‌گردد داشتن سند مسافرتی یا گذرنامه است. هر شخصی که قصد مسافرت به دیگر کشورها را دارد لازم است این سند را که به اعتبار دولت متبوعش صادر می‌شود به همراه داشته باشد.

1. Passport.

تعریف گذرنامه و تاریخچه آن؛

گذرنامه معادل کلمه فرانسوی پاسپورت است که خود از دو واژه pass به معنای گذشتن و port به معنای بندر اتخاذ شده است. این کلمه در رابطه با اجازه عبور کشتی‌هایی بوده که از بندری به مقصد بندری دیگر خارج می‌شدند. این اصطلاح در تمام زبانهای اروپایی یکسان استفاده می‌شود و به عنوان کلمه‌ای بین‌المللی از طرف تمام ملل جهان پذیرفته شده است. گذرنامه از نظر پلانو و اولتون سندی قانونی است که توسط یک دولت صادر می‌شود و هویت یک فرد و ملیت او را مشخص و تأیید می‌کند (پلانو و اولتون، ۱۳۷۸، ۳۰). برخی دیگر نیز گذرنامه یا تذکره را سندی تعریف می‌کنند که از طرف مأموران صلاحیت‌دار برای تعیین تابعیت و اجازه مسافرت به کشورهای دیگر و اقامت در خارج یا مسافرت از خارج به داخل داده می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۷، ۱۴۵). از تعاریف گذرنامه مشخص می‌شود که اولاً آن یک سند حقوقی و قانونی است که تنها مراجع دارای صلاحیت در کشورها مثل وزارتخانه‌های امور خارجه یا نیروهای انتظامی می‌توانند آن را صادر نمایند. ثانیاً گذرنامه یک کارت شناسایی و هویتی محسوب می‌شود و بر این اساس دارای یک معنی سیاسی و یک معنای ظریف فرهنگی و سمبلیک^۲ می‌باشد. در واقع گذرنامه به عنوان سند هویت ملی برای خارج از مرزها ارتباط دارنده آنرا با مکان خاصی که برای مأموران کشورهای دیگر نامشخص است روشن می‌کند. برخی صاحب‌نظران ریشه‌های به‌کارگیری گذرنامه را در ایران باستان و در زمان حکومت ساسانیان جستجو می‌کنند. گذرنامه که در آن زمان در شکل اجازه‌نامه از شاه بوده است برای عبور از مرزهای کشور و ورود به کشورهای همسایه به کار می‌رفته است (مجتهدزاده، ۱۳۸۱، ۴۲).

نخستین گذرنامه‌ای که مشخصات ظاهری و نام و نشان مسافر در آن نوشته شده در سال ۸۷۶ میلادی است که از سوی امیر سلمان شهریاری در ایتالیای جنوبی برای یک نفر تارک دنیای فرانسوی صادر کرده است تا با آن بتواند به کشورهای اسلامی سفر کند. اما در قرون وسطی نیز علاوه بر گذرنامه‌های خصوصی، گذرنامه‌های دسته‌جمعی یا معرفی‌نامه‌هایی دارای اعتبار زمانی محدود، صادر می‌شد و گاهی معرفی‌نامه‌ها فقط برای یک مسیر مخصوص صادر می‌شد (فرازمند، ۱۳۸۳، ۵).

---

2. Symbolic.

گذرنامه به تدریج از قرن هشتم میلادی بین امپراطوری روم و کشورهای همجوار آن نیز معمول شده است و دارای عناوین مختلفی از جمله معرفی‌نامه، اجازه‌نامه، برگ شناسایی و تذکره بوده که اکثراً به صورت ورقه‌ای حاوی مشخصات کامل دارنده آن و مهر و امضای مقام دولتی صادر کننده بوده است (۱). برخی دیگر از دانشمندان معتقدند که پیشینه گذرنامه به قرن ۱۱ میلادی، یعنی هنگامی که قدرتهای اسپانیایی اولین منشور حقوقی خود را منتشر کردند، برمی‌گردد.

در میانه قرن شانزدهم، فرانسه و سایر کشورهای اروپایی صدور اسناد مسافرت را برای کلیه شهروندان، آغاز کردند. (Davis & Guma, 1992, 61). بعد از سال ۱۸۶۰ برای وارد شدن به فرانسه و بعد از ۱۸۸۲ برای ورود به مصر به داشتن گذرنامه نیازی وجود نداشت. در این زمان در یونان، تنها هنگام کشتی سواری در یک تور داخلی، یک ویزا مورد نیاز بود (Pemble, 1988, 34-35). در سالهای اولیه نیمه دوم قرن بیستم با شکل‌گیری بازار مشترک اروپا که بعدها به اتحادیه اروپا تبدیل شد، کشورهای عضو موفق شدند از طریق موافقت‌نامه‌های خاصی، مقررات گذرنامه‌ای بین خودشان را کاهش داده و در مواردی آن را حذف کنند. به نظر می‌رسد که گذرنامه به طور فزاینده‌ای تشریفاتی خواهد شد و کارکردهای سیاسی آن نیز بیشتر و بیشتر کم‌رنگ خواهد شد. یکی از آئین‌نامه‌های مهمی که به آماده شدن زمینه جهانی‌سازی کمک نمود، اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ سازمان ملل متحد بود. این اعلامیه از مسافرت به عنوان یک حق انسانی یاد می‌کند و عملاً بازگشایی مرزها را تجویز می‌نماید. همچنین ماده ۱۳ آن به صراحت بیان می‌دارد که هر کسی حق دارد هر کشوری از جمله کشور خودش را ترک کند و حق دارد به کشورش برگردد. گذشته از این اعلامیه، حدود ۸۰ مؤسسه ملی و پیمان بین‌المللی گوناگون، حق آزادی جابجایی را تأیید کرده‌اند (O. Byrne, 2001, 409-413).

در ایران تا قبل از تصویب قانون گذرنامه و برقراری گذرنامه‌های معمولی، نوعی سند مسافرتی به نام تذکره مورد استفاده قرار می‌گرفته است. سفرهایی که تا زمان حکومت صفویه در قرن هفدهم میلادی به خارج از مرزهای دائماً متغیر ایران صورت می‌گرفت، یا به قصد تجارت بود و یا به قصد زیارت و تا آن زمان هنوز سفرهای سیاحتی در جهان معمول نشده بود. مرکزیت و اقتدار قدرت شاه عباس شروع حکومتداری و انتظام نوع دیگری بود که در نتیجه آن تذکره (گذرنامه) نیز رایج شد. در

شروع سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، امیر کبیر، صدراعظم او، در صدد تهیه ورقه‌های چاپی با علامت شیر و خورشید برآمد و متن مشخص و احکام سابق را تحت نظم و دفتر درآورد. در این زمان، ایرانیان هنوز شناسنامه نداشتند، اما از آنجا که مردم سایر کشورهای دنیا (اروپا، روسیه و عثمانیها) ورقه هویت درست کرده بودند، امیر کبیر با این اقدام قصد داشت حضور ایرانیها در ممالک دیگر را زیر نظم آورد، چرا که دیگر دفاع از حقوق آنها در کشورهای دیگر لازم شده بود (رحمتی‌راد، ۱۳۷۴، ۲۱۶).

قدیمی‌ترین تذکره (گذرنامه) رسمی باقی‌مانده به سال ۱۲۶۷ هجری قمری برمی‌گردد. در این زمان به دستور میرزا تقی‌خان در اراک تذکره‌خانه دایر گشت. در سال ۱۳۰۵ هجری

خورشیدی (۱۹۲۶ میلادی) جامعه ملل، مقررات یکسانی را برای گذرنامه‌های کشورهای عضو وضع کرد. ایران نیز با پذیرش این اعلامیه، گذرنامه را به صورت کتابچه‌ای درآورد که ابعاد آن با گذرنامه‌های اروپایی یکسان بود. این مقررات در سال ۱۳۱۱ ه.ش. در ایران به صورت لایحه‌ای به مجلس داده شد و سال بعد با آیین‌نامه‌ای به تصویب رسید و تا ۴۰ سال به قوت خود باقی ماند (همان: ۲۲۱-۲۱۷).

شکل ۱ تذکره ایرانی دارای نشان شیر و خورشید

در خرداد سال ۱۳۵۱ قانون جدید گذرنامه مشتمل بر چهل و دو ماده و هجده تبصره در مجلس سنا به تصویب رسید و

سپس در جلسه روز پنجشنبه دهم اسفندماه سال ۱۳۵۱ در مجلس شورای ملی مصوب شد (۲). به دنبال وقوع انقلاب اسلامی، قانون گذرنامه مجدداً در تاریخ ۵ دی‌ماه ۱۳۵۸ اصلاح شده و به تصویب رسید. اصلاحیه‌های بعدی آن نیز در تاریخ‌های ۱۳۶۲/۳/۳۱، ۱۳۶۲/۸/۳، ۱۳۶۷/۷/۱۴، ۱۳۶۷/۱۰/۱۱ و ۱۳۷۰/۵/۲۳ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. در حال حاضر بر اساس ماده ۱۴ قانون گذرنامه، صدور گذرنامه بر عهده نیروی انتظامی

جمهوری اسلامی ایران می‌باشد (۳) و اداره کل گذرنامه در این نهاد، مسئول رسیدگی و جوابگویی به شهروندان متقاضی است. براساس آخرین تصمیمات این اداره کل، صدور گذرنامه‌های جدید برای متقاضیان از اواخر تیرماه سال ۱۳۸۳، آغاز شده است. بر این اساس برای صدور گذرنامه‌های جدید ارائه شماره ملی تأیید شده و کد پستی الزامی است و این گذرنامه‌ها به مدت ۵ سال معتبر و غیر قابل تمدید هستند. هدف از صدور گذرنامه‌های جدید علاوه بر یکسان‌سازی مدارک مربوطه، کاهش ضریب سوء استفاده و جلوگیری از فعالیت احتمالی جاعلان اسناد هویتی می‌باشد (۴).

کارکرد گذرنامه؛

از دید جغرافیای سیاسی مهمترین کارکرد گذرنامه این است که از آن به عنوان سند هویت ملی و نشانه شهروندی^۳ یاد می‌شود. « شهروندی یا تابعیت عبارت است از یک رابطه سیاسی، حقوقی و معنوی که فردی را به دولتی معین مرتبط می‌سازد» (ارفع‌نیا، ۱۳۷۶، ۳۹). همان‌طور که هر شهروند در داخل کشور باید دارای سند هویت مثل شناسنامه، کارت ملی و یا کارت شناسایی باشد تا بدین وسیله هویت وی و محل تولد و یا مکان زندگی مشخص شود، لازم است در خارج از مرزها نیز دارای سند هویتی معتبر باشد تا از طریق آن برای مقامات دیگر کشورها قابل شناسایی باشد. همچنین گذرنامه نشانه و نمادی مهم در نظام حکومت ملی است. در ایالات متحده این پدیده با فرآیندهای ملت‌سازی و شکل‌گیری هویت ملی عمیقاً مرتبط بوده است (O, Byrne, 2001, 403).

گذرنامه و روادید نه تنها به عنوان اعتبارنامه‌های عددی به روز شده برای نمایندگی‌های مورد تأیید داخل کشور به ما کمک می‌کند بلکه همچنین مکانیسم‌های امنیتی مؤثری را برای کنترل گروه‌های مهاجر انبوه به دست می‌دهد. لزوم حفاظت نمایندگی‌های ارتباطی، گروه‌های شبکه‌ای و اجتماعات محرک سطح استفاده از گذرنامه و روادید را افزایش می‌دهد (Sheng 2003, 173). دارن اوبرنه^۴ به دو بعد انسان‌شناسانه و بعد سیاسی گذرنامه اشاره می‌کند و دقت و ظرافت کارکردهای آن را مورد توجه قرار می‌دهد:

بعد انسان‌شناسانه^۵:

گذرنامه تنها یک سند قانونی صرف نیست بلکه می‌تواند یک شیء نمادین نیز باشد. هر چند انسان‌شناسان در بیشتر اوقات استدلال می‌کنند که گزینش کلیه نمادها اختیاری

3. Citizenship.

4. Darren J. Obyrne.

5. Anthropological Dimension.

هستند. در برخی کشورها، تصویری از حوادث تاریخی در داخل گذرنامه طراحی می‌شود. به عنوان نمونه در گذشته، تاریخ صفحه به صفحه ملت هلند، به عنوان تلاشی قابل توجه، در گذرنامه‌های این کشور وجود داشت. (O, Byrne, 2001, 404).

بعد سیاسی^۶:

علی‌رغم وضعیت‌های رسمی و اداری، گذرنامه تنها یک سند مسافرت نیست. گذرنامه نوعی کارت هویت^۷ نیز محسوب می‌شود که جنبه قانونی داشته و نقش‌های سیاسی خاصی را ایفا می‌نماید. به عبارتی دیگر، گذرنامه را می‌توان ابزار سیاسی کردن مرزها و پیش قراول جریان‌ات بین‌المللی گروه‌های مردم دانست که در اثر شرایط جهانی شدن، بسیار بیش از گذشته جابجا می‌شوند. پیمان‌های دو یا چند جانبه میان کشورها، نیاز به اسنادی از قبیل گذرنامه را هنگام سفر و عبور از مرزها، هم کاهش و هم افزایش داده است. در برخی موارد شکل‌گیری این پیمان‌ها و اتحادیه‌ها باعث کاهش نقش گذرنامه شده است. کشورهای شمالی اروپا (سوئد، دانمارک، فنلاند، نروژ و ایسلند) «اتحادیه گذرنامه»^۸ را شکل دادند. پیمان بلوک شوروی سابق و پیمان دو جانبه میان انگلستان و ایرلند نمونه‌های مشابهی هستند که گذرنامه را از قوانین متقابل خود حذف کردند (همان: ۴۰۶).

۵. پروانه گذر (تعریف و انواع): پروانه گذر سندی است که در حکم گذرنامه بوده و در مناطق مرزی زمینی و آبی برای مرزنشینان صادر می‌شود. این سند هویتی به استناد قراردادهای مشترک مرزی و یا مصوبه هیأت وزیران جهت مرزنشینان صادر می‌گردد و در مرزهای کشور دارای عناوین مختلفی به شرح زیر است:

- در مرز ایران با کشورهای ترکمنستان، آذربایجان و ارمنستان تحت عنوان پروانه

گذر مرزی

- در مرز ایران با کشورهای پاکستان و ترکیه تحت عنوان پروانه عبور

- در مرز ایران با کشور افغانستان تحت عنوان برگه معرفی عبور

- در مرز ایران با کشور عراق تحت عنوان گواهی عبور

- در سواحل خلیج فارس و دریای عمان تحت عنوان گذرنامه مرزی (۵)

6. Political Dimension.

7. Identity Card

8. Passport Union.

یافته‌های تحقیق

در اینجا به بررسی یافته‌های استخراج شده از پرسش‌نامه‌ها می‌پردازیم. از نتایج این پرسش‌نامه‌ها در تجزیه و تحلیل نهایی و ارزیابی فرضیات در کنار سایر اطلاعات جمع‌آوری شده استفاده شده است.

۱- هدف شما از مسافرت با استفاده از طرح گذر مرزی چیست؟

هدف مسافرانی که از طریق تسهیلات پروانه گذر مسافرت کرده بودند بدین صورت بود که ۴۳ درصد برای دیدن اقوام و خویشاوندان خود، ۲۳ درصد با هدف معامله با مرز نشینان، ۲۰ درصد برای تفریح و گردش، ۶ درصد جهت تجارت در شهرهای داخل کشور مقابل اقدام به مسافرت نموده‌اند. ۳ درصد نیز با انتخاب گزینه سایر با اهدافی غیر از موارد مذکور از مرز عبور کرده‌اند. با احتساب اینکه ۵ درصد افراد جامعه آماری به این سؤال جواب نداده‌اند، مشخص می‌شود که حدود نیمی از افراد با هدف دیدار با خویشاوندان و آشنایان خود در آن سوی مرز از پروانه گذر مرزی استفاده کرده‌اند که این موضوع در راستای اهداف اولیه اجرای این طرح قرار دارد.

جدول ۱ هدف مسافران با استفاده از پروانه گذر مرزی

فراوانی مطلق	درصد فراوانی مطلق	درصد فراوانی تجمعی	
۴۳	۴۳	۴۳	دیدار خویشاوندان
۲۳	۲۳	۶۶	معامله با مرز نشینان
۶	۶	۷۲	تجارت در شهرهای داخل کشور مقابل
۲۰	۲۰	۹۲	تفریح و گردش
۳	۳	۹۵	سایر
۵	۵	۱۰۰	بی‌جواب
۱۰۰	۱۰۰	-	جمع

۲- آیا از شرایط طرح گذر مرزی راضی هستید؟

وضعیت رضایت مسافران از شرایط طرح گذر مرزی بدین گونه بود که ۷۶ درصد آنها به این سؤال جواب مثبت داده‌اند و ۲۴ درصد بقیه با دادن جواب منفی ناراضی خود را اعلام داشته‌اند.

جدول ۲ میزان رضایت مسافران از شرایط طرح گذر مرزی

فراوانی مطلق	درصد فراوانی مطلق	درصد فراوانی تجمعی	
۷۶	۷۶	۷۶	بلی
۲۴	۲۴	۱۰۰	خیر
۰	۰	۱۰۰	بی‌جواب
۱۰۰	۱۰۰	-	جمع

۳- آیا رفت و آمد مرز نشینان بعد از اجرای طرح راحت تر شده است؟
 ۵۱ درصد مسافران در ارتباط با این سؤال، بسیار موافق، ۲۶ درصد آنها موافق، ۱۰ درصد بی نظر و ۱۰ درصد هم مخالف بوده اند. نظر ۳ درصد بقیه آنها بسیار مخالف بوده است. در مجموع ۷۷ درصد افراد اعتقاد داشته اند که رفت و آمد مرز نشینان با اجرای این طرح سهل تر شده است.

جدول ۳ نظر مسافران در مورد راحت تر شدن رفت و آمد مرز نشینان

فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی تجمعی	
۵۱	۵۱	۵۱	بسیار موافقم
۲۶	۲۶	۷۷	موافقم
۱۰	۱۰	۸۷	بی نظرم
۱۰	۱۰	۹۷	مخالفم
۳	۳	۱۰۰	بسیار مخالفم
۰	۰	۱۰۰	بی جواب
۱۰۰	۱۰۰	-	جمع

۴- همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ترکمنستان با مسافران ایرانی چگونه است؟
 ۲۶ درصد مسافران ایرانی همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ترکمنستان را با مسافران ایرانی خوب، ۳۲ درصد متوسط، ۲۶ درصد بد و ۱۴ درصد بسیار بد عنوان کرده اند. در مجموع ۴۰ درصد افراد وضعیت این همکاری را از جانب مأموران و مسؤولان ترکمن بد و بسیار بد می دانستند که نشان دهنده رفتار نامناسب دست اندرکاران مربوط به موضوع پروانه های گذر مرزی در ترکمنستان است.

جدول ۴ وضعیت همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ترکمنستان با مسافران ایرانی

فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی تجمعی	
۰	۰	۰	بسیار خوب
۱۳	۲۶	۲۶	خوب
۱۶	۳۲	۵۸	متوسط
۱۳	۲۶	۸۴	بد
۷	۱۴	۹۸	بسیار بد
۱	۲	۱۰۰	بی جواب
۵۰	۱۰۰	-	جمع

۵- همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ایران با مسافران ترکمن چگونه است؟

۴۸ درصد مسافران ترکمن همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ایران را با مسافران ترکمن بسیار خوب، ۳۲ درصد خوب، ۶ درصد متوسط، ۸ درصد بد و ۶ درصد بسیار بد عنوان کرده‌اند. در مجموع ۸۰ درصد افراد وضعیت این همکاری را از ناحیه مأموران و مسؤولان ایرانی خوب و بسیار خوب می‌دانستند. این موضوع نشان می‌دهد بر خلاف رفتار نامناسب مأموران و مسؤولان ترکمنستان با مسافران ایرانی، هم‌تایان ایرانی آنها نسبت به اتباع ترکمن همکاری بهتر و مناسبتری را از خود نشان می‌دهند.

جدول ۵ وضعیت همکاری مأموران مرزی و مسؤولین ایران با مسافران ترکمن

فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی تجمعی	
۲۴	۴۸	۴۸	بسیار خوب
۱۶	۳۲	۸۰	خوب
۳	۶	۸۶	متوسط
۴	۸	۹۴	بد
۳	۶	۱۰۰	بسیار بد
۰	۰	۱۰۰	بی‌جواب
۵۰	۱۰۰	-	جمع

۶- مدت زمان انجام تشریفات عبور از مرز چقدر است؟

مدت زمان انجام تشریفات عبور از مرز از نظر مسافران بدین صورت بود که ۶ درصد آنها این مدت را بسیار زیاد، ۲۹ درصد زیاد، ۳۰ درصد متوسط، ۲۹ درصد کم و ۵ درصد هم آن را بسیار کم ذکر کرده‌اند. بر اساس این داده‌ها مشاهده می‌شود که میزان معطلی مسافران در هنگام عبور از مرز نه زیاد و نه کم بوده تا جایی که ۳۰ درصد آنها گزینه متوسط را انتخاب کرده‌اند.

جدول ۶ مدت زمان انجام تشریفات عبور از مرز

فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی تجمعی	
۶	۶	۶	بسیار زیاد
۲۹	۲۹	۳۵	زیاد
۳۰	۳۰	۶۵	متوسط
۲۹	۲۹	۹۴	کم
۵	۵	۹۹	بسیار کم
۱	۱	۱۰۰	بی‌جواب
۱۰۰	۱۰۰	-	جمع

۷- آیا از تسهیلات بازارچه مرزی استفاده می‌کنید؟

۳۷ درصد از پاسخ‌گویان از تسهیلات بازارچه مرزی استفاده می‌کردند و جواب ۴۵ درصد آنان به این سؤال منفی بوده است. ۱۸ درصد نیز این سؤال را بدون پاسخ گذاشته‌اند. شایان توجه است که عدم تأسیس بازارچه مرزی در معبر لطف‌آباد و سرخس و غیر فعال بودن بازارچه مرزی باجگیران عملاً باعث شده تا این نهاد نتواند کارکرد اصلی خود را در مناطق مرزی ایفا کند.

جدول ۷ استفاده از تسهیلات بازارچه مرزی

فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی مطلق	درصد فرآوانی تجمعی	
۳۷	۳۷	۳۷	بلی
۴۵	۴۵	۸۲	خیر
۱۸	۱۸	۱۰۰	بی‌جواب
۱۰۰	۱۰۰	-	جمع

تجزیه و تحلیل

فرضیه اول: به نظر می‌رسد اجرای طرح پروانه گذر مرزی بین ایران و ترکمنستان، موجبات تسهیل عبور و مرور مرزنشینان دو کشور را فراهم کرده است. تمامی کارشناسان مورد مصاحبه معتقد بودند که اجرای این برنامه بین دو کشور عبور و مرور اتباع مرزنشین را تسهیل کرده است. دلایل این موضوع عبارتند از:

الف- ساده و راحت بودن صدور و اخذ پروانه گذر؛ گرفتن پروانه‌های گذر به نسبت گذرنامه‌های معمولی ساده‌تر است و اتباع مرزنشین جهت دریافت گذر مرزی نیازی به رفتن به شهرهایی مثل مشهد، قوچان و... را ندارند و به سادگی می‌توانند به بخش‌داری‌های واقع در مناطق مرزی مراجعه کرده و بعد از پر کردن فرم مربوطه، پروانه گذر خود را از مسؤولین مرزبانی که در مناطق مرزی مستقر هستند دریافت کنند. در نتیجه متقاضیان در مدت زمان کوتاه‌تر و با صرف هزینه کمتری پروانه گذر مرزی می‌گیرند و به کشور مقابل سفر می‌کنند.

ب- عدم نیاز به گرفتن روادید؛ مسافرانی که از طریق پروانه گذر مسافرت می‌کنند نیازی به گرفتن ویزا ندارند و در واقع پروانه گذر برای دارنده آن به معنی داشتن هم گذرنامه و هم ویزا می‌باشد. بدین ترتیب عدم نیاز به اخذ روادید از کشور همسایه و حذف تشریفات مربوطه به آن امکان تردد آسانتر را فراهم نموده است.

ج- آمار بالای رفت و آمد به ویژه برای دیدار اقوام و خویشاوندان؛ با بازگشایی مرز و اجرای طرح گذر مرزی، مرزنشینان می‌توانستند با استفاده از تسهیلات این طرح

بررسی تطبیقی اهداف و عملکردهای طرح پروانه گذر مرزی ... ۲۱

اقدام به مسافرت کرده و ضمن دیدار اقوام و فامیل خود، برخی کالاهای ارزان قیمت به خصوص مواد غذایی و بهداشتی را خریداری کرده و به کشور خود بازگردند. آمارها گویای آن است که رفت و آمد مسافران به ویژه در سالهای اولیه بسیار زیاد بوده است.

جدول ۸ تسهیل عبور و مرور شهروندان مرزنشین دو کشور

عملکردها	اهداف	
	اهداف فرعی	هدف کلی
شرح نتیجه	راحت تر شدن رفت و آمد رضایت مسافران از طرح همکاری مأموران مرزی	تسهیل در عبور و مرور مرزنشینان
۷۷٪ موافق و بسیار موافق ۷۶٪ مثبت ۷۰٪ خوب و بسیار خوب	وضعیت تشریفات مرزی	
کاهش تشریفات رایج عدم نیاز به گرفتن گذرنامه عدم نیاز به گرفتن روادید صدور پروانه گذر در منطقه مرزی زمان صرف شده کمتر هزینه پرداختی پائین تر		

همچنین در راستای آزمون این فرضیه از سؤالات پرسش نامه استفاده شده است. بر اساس آزمون T (T-Test) میانگین حاصل از جمع نمره تمام آزمودنیها در سؤالات مربوط به این فرضیه، عدد ۱۸/۸۳ شده است. این میانگین با میانگین فرضی آن که ۱۵/۵ بوده یعنی حالتی که تمام آزمودنیها حد وسط (بی نظر و متوسط) باشند را به کمک آزمون T تک نمونه ای مقایسه شده است.

جدول ۹ نتایج تحلیل فرضیه اول از طریق آزمون T

One-Sample Statistics

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
فرضیه ۱	100	18.8300	3.71199	.37120

One-Sample Test

	Test Value = 15.5					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرضیه ۱	8.971	99	.000	3.3300	2.5935	4.0665

T محاسبه شده برابر ۸/۹۷۱ و درجه آزادی آن $df = n - 1 = 99$ می‌باشد. با مشاهده جدول فوق مشخص می‌شود که سطح معنی‌داری $Sig = 0/000$ می‌باشد و این نشانگر آن است که فرضیه اول با سطح اطمینان ۹۵٪ تأیید می‌شود.

فرضیه دوم: به نظر می‌رسد اجرای این طرح باعث بهبود روابط حسن همجواری و توسعه همکاری بین دو کشور شده است.

شواهد حاکی از آن است که در طول سالهایی که این طرح میان دو کشور اجرا شده است به ویژه در دهه ابتدایی آن، مسافران، تاجران، و بازرگانان زیادی در مناطق مرزی، از تسهیلات پروانه گذر مرزی استفاده می‌کردند و گاه اجناس و کالاهایی را مبادله می‌نمودند و این تبادل کالا در دو طرف مرز موجبات رونق اقتصادی مناطق مرزی را فراهم آورده بود. رفت و آمدها و مراودات فزاینده‌ای که به دنبال اجرای طرح گذر مرزی شکل گرفت به تدریج زمینه تبادل فرهنگی و نزدیکی سیاسی و همکاری اقتصادی را موجب شد. یکی از موارد همکاری دو کشور، برگزاری منظم اجلاس کمیسیونهای مشترک همکاریهای اقتصادی میان جمهوری اسلامی ایران و ترکمنستان می‌باشد.

گفتنی است از زمان استقلال ترکمنستان و آغاز روابط ایران با این کشور تا فروردین ۱۳۸۳، تعداد ۸ اجلاس کمیسیون اقتصادی مشترک میان دو کشور برگزار گردیده است. اما موضوع مهمتر اینکه روند موفق صدور پروانه‌های گذر در دو کشور و روابط دوستانه سیاسی و دیگر اهداف جمهوری اسلامی باعث شد تا ایران در خرداد ۱۳۷۷ به‌طور یک جانبه برای کلیه اتباع ترکمن که قصد سفر به شهرهای کشورمان را داشتند لغو روادید کند. این جریان که تا سال ۱۳۸۱ ادامه داشت باعث افزایش تعداد مسافران ترکمن در ایران شد. مسافران ایرانی نیز در این مدت می‌توانستند به شهرهای مختلف ترکمنستان سفر کنند و از عشق‌آباد- پایتخت نیم‌میلیون نفری این کشور- بازدید نمایند (۶). احداث و راه‌اندازی بازارچه مرزی در باجگیران نیز نمونه‌ای از همکاری و فعالیت مشترک دو کشور در جهت بهبود روابط دو جانبه ارزیابی می‌شود و در ارتقاء سطح اقتصادی و رفاهی مرزنشینان مؤثر واقع شده است. یکی دیگر از موارد حسن همجواری، آمار بالای دیدارهای مقامات عالی‌رتبه و محلی دو کشور است. بر اساس اطلاعات موجود در ۱۳ سال گذشته تعداد ملاقات‌های مقامات عالی‌رتبه دو کشور به تنهایی نزدیک به ۶۰ مورد بوده است که این تعداد به انضمام ملاقات‌های متعدد مسؤولین محلی و مرزی، نشانه‌ای از روابط مناسب و دوستانه دو کشور است. (ترابی، ۱۳۸۳، مصاحبه حضوری).

یکی دیگر از مواردی که می‌توان بر اساس آن در مورد وجود یا عدم وجود حسن همجواری میان دو کشور به قضاوت نشست، مسأله مشکلات و معضلات مرزی است. در این ارتباط می‌توان گفت مرزهای ایران و ترکمنستان در طول ۱۳ سال گذشته همواره مرزهای صلح و دوستی بوده و هیچ یک از دو کشور نسبت به هم احساس ناامنی و ناآرامی نداشتند. همسایگی مهمترین وجه تعریف شده برای اشتراکات دو جانبه بوده است.

جدول ۱۰ بهبود روابط حسن همجواری و توسعه همکاری‌های دوجانبه

شرح نتیجه	اهداف	
	اهداف فرعی	هدف کلی
لغو روادید ملاقات مسؤولین عالی رتبه (۶۰ مورد) و محلی تردد زیاد اتباع مرزنشین در کشور همسایه وجود حداقل مشکلات مرزی	رابطه حسن همجواری	بهبود در روابط حسن همجواری و توسعه همکاری دوجانبه
احداث بازارچه‌های مرزی برگزاری کمیسیون های مشترک (۸ جلسه) همکاری در راه آهن سراسری و سد دوستی	گسترش همکاری‌ها	

فرضیه سوم: به نظر می‌رسد اجرای طرح پروانه گذر مرزی منجر به توسعه تماس‌ها و تعاملات بین اتباع مرزی دو کشور شده است.

الف- با اجرای طرح گذر مرزی، امکان خرید و فروش و تبادل کالا و اجناس ارزان‌قیمت بین اتباع دو کشور و همچنین بازرگانان و تجار فراهم شد و در مواردی مغازه‌داران، بازاریان و تاجران دو طرف به جهت نیازهای متقابل اقدام به هماهنگی و همکاری می‌کردند و در واقع شریک و نماینده طرف مقابل در کشور خود می‌شدند.

ب- اجرای طرح گذر مرزی، رفت و آمد مسافران را جهت دیدار اقوام و خویشاوندان سبب شده و به تبع آن سکونت و اقامت مسافران در سکونتگاههای کشور مقابل، باعث آشنایی بیشتر و ایجاد همکاری‌های محلی شده است. بدین ترتیب امکان دیدار و آشنایی خویشاوندانی که احتمالاً هرگز همدیگر را ندیدند مهیا شد و این روابط عاطفی و خانوادگی در مواردی منجر به ازدواج شده است. گفتنی است به رغم وجود نژادهای گوناگون- ترکمن، روس، ازبک، قزاق- اکثریت جمعیت ترکمنستان را مسلمانان تشکیل می‌دهند (۷).

ج- با اجرای طرح گذر مرزی و تردد ساکنین مرزی دو کشور نیاز به راه‌اندازی بازارچه‌های مرزی بیش از پیش احساس شد. بدین ترتیب در برخی معابر مرزی دو کشور،

تلاش برای ایجاد این بازارچه‌ها آغاز شد. به عنوان نمونه می‌توان از بازارچه مرزی باجگیران نام برد که در سال ۱۳۷۷ با هدف ایجاد اشتغال مرزنشینان و رونق اقتصادی منطقه تأسیس شد و تا چند سال زمینه فعالیت مشترک اتباع دو کشور را فراهم آورد و از این طریق تماس‌ها و تعاملات میان اتباع مرزنشین دو کشور گسترش چشمگیری یافت.

د- فرصت‌های ایجاد شده برای مرزنشینان در اثر طرح گذر مرزی، توسعه تماس‌ها و تعاملات را در زمینه همکاری و شراکت در فعالیت‌های کشاورزی نیز به دنبال داشته است. شواهدی در دست است که کشاورزانی از یک کشور، زمین‌های کشاورزی در طرف مقابل را برای کشت و کار اجاره کرده و با استفاده از اقامت‌های در نظر گرفته شده در تسهیلات گذر مرزی و گاهی نیز تمديد آن، به تولید محصولات کشاورزی پرداخته‌اند و عایدات به دست آمده نیز به نسبت عوامل تولید بین اتباع دو کشور ایران و ترکمنستان تقسیم شده است.

جدول ۱۱ توسعه تماس‌ها و تعاملات میان اتباع مرزنشین دو کشور

هدف	عملکردها
گسترش تماس‌ها و تعاملات میان اتباع ساکن در حاشیه مرز	امکان دیدن خویشاوندان تجارت چمدانی محدود شراکت در فعالیت‌های کشاورزی همکاری در بازارچه‌های مرزی تفریح و گردش در سکونتگاه‌های آن سوی مرز

برای آزمون این فرضیه نیز از آزمون T استفاده شد و بدین ترتیب مشخص شد که میانگین حاصل از جمع نمره تمام آزمودنی‌ها در سؤالات مرتبط با این فرضیه عدد ۳/۱۲۱۲ بوده است. این میانگین با وضعیتی که همه حد وسط را انتخاب کرده باشند مقایسه شده است.

جدول ۱۲ نتایج تحلیل فرضیه سوم از طریق آزمون T

One-Sample Statistics

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
فرضیه ۳	99	3.1212	1.34219	.13490

One-Sample Test

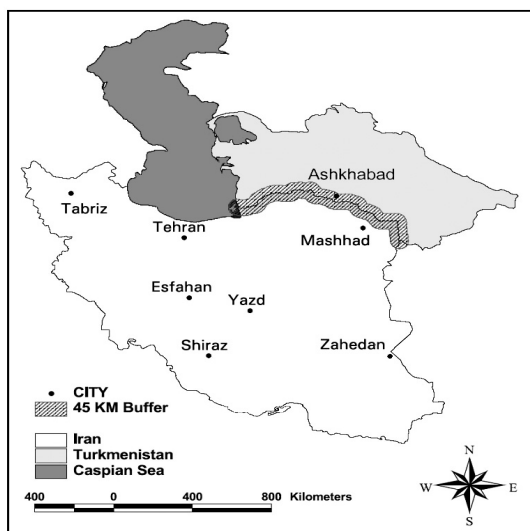
	Test Value = 2					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
فرضیه ۳	8.312	98	.000	1.1212	.8535	1.3889

T محاسبه شده در این داده‌ها برابر ۸/۳۱۲ و درجه آزادی آن $df = n - 1 = 98$ می‌باشد. بدین ترتیب با توجه به اینکه سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ (Sig=۰/۰۰۰) بوده است می‌توان نتیجه گرفت که این فرضیه با اطمینان ۹۵٪ تأیید می‌شود.

نتیجه‌گیری:

قرارداد اولیه مربوط به طرح گذر مرزی در سال ۱۳۶۸ میان ایران و شوروی منعقد شد و قرار بر اجرای آن میان این دو کشور بود ولی در عمل، فروپاشی شوروی باعث شد اجرای این طرح از طرف ایران با جمهوری ترکمنستان ادامه پیدا کند. جایگزینی ترکمنستان به جای شوروی با وجود تفاوت‌های مهم میان موقعیت جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و ژئوپلیتیک این دو کشور فرآیند اجرای طرح را تحت تأثیر قرار داد. در عین حال امکان برقراری ارتباط میان اتباع دو طرف مرز و تسهیل در رفت و آمد آنان به عنوان مهمترین هدف طرح گذر مرزی به ویژه در سالهای اولیه اجرای آن محقق شد. همچنین عملکردهای طرح درباره گسترش تماس‌ها و تعاملات بین اتباع دو کشور نشان می‌دهد که این موضوع به عنوان یکی از اهداف مهم آن تا حد زیادی محقق شده است. از طرفی نتایج اجرای طرح گویای شکل‌گیری روابط حسن همجواری و گسترش همکاری‌های دوجانبه است. هرچند چنین به نظر می‌رسد که در سالهای اخیر نقش و کارکرد مهم طرح

گذر مرزی دچار تحول شده و به جای زمینه‌سازی تماس‌های خویشاوندی به سمت استفاده‌های تجاری، دلالی و واسطه‌گری سوق پیدا کرده است. در پایان می‌توان گفت که تحولات انجام شده در سالهای اخیر به ویژه در کشور ترکمنستان زمینه اجرای قانونمند طرح گذر مرزی را فراهم آورده و تعادل و توازن مورد انتظار را در استفاده از تسهیلات این طرح برای مرزنشینان نوید می‌دهد.

نقشه ۱ محدوده قانونی استفاده از پروانه گذر مرزی

بدین ترتیب شایسته است مسئولین دو کشور با تجدید نظر اساسی و حل مشکلات اندکی که در کنار اجرای این طرح ایجاد شده است، زمینه بهره‌مندی مطلوب و مفید مرزنیسان را از تسهیلات آن بیش از پیش فراهم نمایند.

نقشه ۲ منطقه مورد مطالعه (نوار مرزی شمال خراسان)

تقدیر و تشکر

تمام هزینه‌های این مقاله که حاصل طرح تحقیقاتی با همین عنوان است از محل اعتبارات معاونت پژوهشی دانشگاه تربیت مدرس تأمین شده است که بدین وسیله از مسئولین محترم معاونت پژوهشی دانشگاه و همچنین از کارشناسان معاونت سیاسی و امنیتی استانداری خراسان به خاطر همکاری‌های لازم تشکر به عمل می‌آید.

پی‌نوشت‌ها

۱. مباحثی از امور اطلاعات، سطح ۱، معاونت آموزشی ناجا، ۱۳۷۷، ص ۵۵.
۲. روزنامه رسمی کشور، ۱۳۵۲/۱/۳۰، شماره ۸۲۲۴.
۳. روزنامه رسمی کشور، ۱۳۶۲/۳/۳۱، ۱۳۶۲/۸/۳، ۱۳۶۷/۱۰/۱۱ و ۱۳۷۰/۱۰/۲۳، شماره‌های ۱۱۲۹۰، ۱۱۱۸۸، ۱۲۸۰۶، ۱۳۵۵۱.

۴. روزنامه همشهری، دوشنبه ۱۳۸۳/۴/۲۹.
۵. مباحثی از مرزبانی، سطح ۱، معاونت آموزشی ناجا، ۱۳۷۷، ص ۱۴.
6. WWW.CIA.Fact book, Turkmenistan, 2002.
7. The World Almanac 1997, World Almanac Books, New Jersey, P 788.

منابع و مآخذ

۱. ارفع‌نیا، بهشید (۱۳۷۶)؛ حقوق بین‌الملل خصوصی، جلد اول، تهران، انتشارات بهتاب، استانداری خراسان، معاونت سیاسی و امنیتی.
۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۷)؛ ترمینولوژی حقوق، چاپ نهم، تهران، کتابخانه گنج دانش.
۳. جک، سی‌پلانو و اولتون، روی (۱۳۷۸)؛ فرهنگ اصطلاحات تخصصی حقوق بین‌الملل، گردآوری و ترجمه پرویز علوی، تهران، مؤسسه نشر علوم نوین.
۴. رحمتی‌راد، محمد حسین (۱۳۷۴)؛ مرزبانی، گذرنامه و اتباع بیگانه، تهران، معاونت آموزشی ناجا.
۵. روزنامه رسمی کشور، ۱۳۵۲/۱/۳۰، شماره ۸۲۲۴.
۶. روزنامه رسمی کشور، ۱۳۶۲/۳/۳۱، ۱۳۶۲/۸/۳، ۱۳۶۷/۱۰/۱۱ و ۱۳۷۰/۱۰/۲۳، شماره‌های ۱۱۱۸۸، ۱۱۲۹۰، ۱۲۸۰۶، ۱۳۵۵۱.
۷. روزنامه همشهری، دوشنبه ۱۳۸۳/۴/۲۹.
۸. صفدری، محمد (۱۳۴۲)؛ حقوق بین‌الملل عمومی، جلد اول، تهران، انتشارات ابوریحان.
۹. طلوعی، محمود (۱۳۷۱)؛ فرهنگ جامع سیاسی، تهران، نشر علم.
۱۰. عامری، هوشنگ (۱۳۷۰)؛ اصول روابط بین‌الملل، تهران، انتشارات آگاه.
۱۱. علی‌بابایی، غلامرضا (۱۳۷۹)؛ فرهنگ علوم سیاسی، تهران، شرکت نشر و پخش ویس.
۱۲. فرازمند، حسن (۱۳۸۳)؛ گذرنامه؛ حلقه اتصال دولت‌ها و ملت‌ها، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۳۱۴۳.
۱۳. مباحثی از امور اطلاعات، سطح ۱، معاونت آموزشی ناجا، ۱۳۷۷.
۱۴. مباحثی از مرزبانی، سطح ۱، معاونت آموزشی ناجا، ۱۳۷۷.
۱۵. متن یادداشت تفاهم در مورد تسهیل عبور و مرور ساکنین مناطق مرزی ایران و شوروی، معاونت سیاسی و امنیتی استانداری خراسان، ۱۳۶۸/۱۱/۲۶.
۱۶. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱)؛ جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران، انتشارات سمت.
۱۷. مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۶۹)؛ حقوق بین‌الملل خصوصی، چاپ اول، تهران، کتابخانه گنج دانش.
۱۸. معتمدنژاد، کاظم (۱۳۴۸)؛ جغرافیای سیاسی، تهران، دانشگاه تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۱۹. مصاحبه با علیرضا ترابی، کارشناس میز ترکمنستان، وزارت امور خارجه، مرداد ۱۳۸۳.
20. Davis, G & Guma, G (1992); **Passport to Freedom: A Guide for World Citizen** Seven Locks Press.
21. O, Byrne, D. j (2001); **On Passport And Border Controls**, Annals of Tourism Research, Vol.28, No.2.
22. Pemble, J (1988); **The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in The South** Oxford: Oxford University Press.
23. Sheng-Uei Guan, Tianhan Wang, Sim-Heng Ong (2003); **Migration Control For Mobile Agents Based On Passport And Visa**, Future Generation Computer Systems, No. 19, P. 173- 186.
24. **The World Almanac** (1997); World Almanac Books, New Jersey.
25. WWW.CIA.Fact book, Turkmenistan, 2002.